

Doktori értekezés tézisei

METASTASIO SZÍNPADI MŰVEI MAGYARORSZÁGON

***(A METASTASIÓI MELODRÁMA HATÁSA A 18-19. SZÁZADI
MAGYAR DRÁMÁRA ÉS SZÍNHÁZMŰVÉSZETRE)***

Írta:
Bagossi Edit

Debrecen

2006

I. TÉMAVÁLASZTÁS

E tézisek Dr. habil. Madarász Imre vezetése mellett a Debreceni Egyetem Olasz Tanszékén működő Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont munkájának részeként születtek. Az intézethez kapcsolódó kutatók – Madarász Imre, Bitskey István, Nyerges László, Puskás István – az olasz irodalom magyarországi recepciójával, illetve az olasz-magyar kulturális és elsősorban irodalmi hatások feltárásával foglalkoznak. Dolgozatunk a szorosán vett korszak, a 18. század második harmadától a 19. század első feléig terjedő időszak dráma- és színháztörténeti kapcsolatrendszerének egy fejezetét dolgozza fel.

A 18. századi olasz színházművészet három legjelentősebb alkotója Carlo Goldoni, Vittorio Alfieri és Pietro Metastasio volt. Goldoni életműve Nyerges László, Alfieri életműve Madarász Imre kutatásainak köszönhetően érhető el a magyar irodalmi közvélemény számára. A hazai italianisztika viszont még adós a Metastasio-életművet bemutató magyar nyelvű monográfiával.

Irodalomtörténet-írásunk ugyanakkor a 18-19. század magyar irodalmának kutatása közben számos olyan adatot tárt fel, mely Metastasio műveinek számszerűen és minőségében is jelentős magyarországi jelenlétére és az irodalmi élvonalat is érintő hatására utaltak. A *poeta cesareo* hazai irodalmi szerepére Szauder József már 1977-ben felhívta a figyelmet, s fontos feladatnak jelölte meg e poézis hatásvizsgálatát. Az elmúlt három évtizedben számos tanulmány, elsősorban egy-egy részletre és a lírai jelenlétre koncentráló munka született.

A korszak magyar színházi életére gyakorolt metastasiói hatás viszont feldolgozatlan, így a mozaikos kép összeállítása és a folyamatok megrajzolása sem készült el. E dolgozat illeszkedve az összehasonlító irodalomtudomány doktori programba Metastasio magyarországi színházi jelenlétének összefoglalására és rendszeres leírására vállalkozik, jóllehet a hazai hatás feldolgozása megelőzi az életművet bemutató magyar nyelvű monográfiát.

E munka a Metastasio-életmű drámai műfajaira koncentrál, a lírai és az elméleti írások vizsgálata már túllép keretein. A színpadi műfajok közül mindhárom: a három felvonásos *melodramák*, az egyfelvonásos *azione teatrale* alkalmi darabok és a vallásos tárgyú *oratóriumok* is részét képezik a vizsgálatnak.

A melodráma műfaji fejlődéstörténete és az 1710-es évektől induló Metastasio-életmű áttekintése után a hazai hatásvizsgálat időhatárait 1741, az első magyarországi Metastasio-öszbemutatók és 1856, az utolsó teljes művet érintő magyar fordítás időpontjai között jelöltük ki.

II. AZ ÉRTEKEZÉS MÓDSZEREI

Tematikailag a dolgozat *két egységre* tagolódik. Elsőként (2. fejezet) a melodráma mint műfaj meghatározására és jellegzetességeinek leírására vállalkozunk, majd kialakulásának fázisait követjük nyomon a metastasiói életműben mintegy pótlandó a hiányzó monográfiát. A második egységben (3-6. fejezet) a hazai 18. századi színházi élet szektorai szerint vizsgáljuk a Metastasio-művek jelenlétét. A három szektor – az iskolai színjátszás, a kastélyszínházak és a polgári színház – elkülönített fejezetekben történő tárgyalását az indokolja, hogy leírhatók legyenek az eltérő átdolgozó-befogadói elvárások és technikai lehetőségek között a Metastasio-darabok különböző megjelenési formái. A szektorok egymásra ható Metastasio-értelmezéseit vagy épp elszigeteltségüket külön jelezzük.

A színházi élet szektorainak fent említett sorrendje az *időrendiséget* próbálja követni. Az előző évszázadból örökölt iskolaszínházi kultúra mellett a század második felétől egyre több kastélyban jött létre színházi infrastruktúra, s működésük szinte azonos időben adta át helyét a polgári színjátszásnak.

Az egyes fejezeteken belül is a kronológiai szemlélet érvényesül, mely lehetővé teszi a szinte évtizedenként jelentkező irodalmi ízlés- és szemléletváltozás és a metastasiói recepció elmozdulásainak leírását. A választott módszerből adódó kisebb átfedéseket igyekeztünk elkerülni.

Módszertani szempontból a metastasiói melodrámák műfaji sajátosságainak megfelelően *komplex vizsgálati szemlélet* szükségeltetett. Az alapvetően irodalomtörténet által vizsgált drámai szövegek a zenés dramaturgia szabályai szerint és a korabeli színházi konvenciókat követve íródtak, így vizsgálatukkor zene- és színháztörténeti nézőpontokat is be kell kapcsolnunk. A Metastasio-drámák hazai megjelenési formáit vizsgálva is e komplex (irodalmi, színházi, zenei) módszer alkalmazására törekedtünk, még akkor is, ha az udvari zenés műfaj komplexitása a hazai viszonyok miatt szinte sohasem egyszerre, csak elemeiben érvényesült. Az eredeti szövegek, az átdolgozások és a fordítások kéziratos és nyomtatott megjelenései mellett a szövegek rendeltetésének megfelelően a belőlük készült előadások is vizsgálatunk tárgyát képezik.

A vázolt módszer meghatározta a munka során használt *források* körét. Kiindulópontunk a szövegtestek irodalomtörténeti jellegű vizsgálata volt, mely kiterjedt az európai és hazai olasz nyelvű szövegkiadásokra, a Metastasio-drámák hazai latin és magyar nyelvű átdolgozásaira és fordításaira, valamint egyéb közvetett forrásokra, úgy mint levelezések és naplók. Másrészt építettünk a színháztörténet forrásaira: színlapokra, iskolai regiszterekre, sűgőpéldányokra, előadáshoz kapcsolódó szövegkiadásokra, díszlettervekre, s végül marginálisan a zenei megoldásokat tartalmazó kottákra és partitúrákra. A munka során használt hazai szövegek jelentős része kéziratban olvasható.

A dolgozat olasz-magyar komparatistikai jellegéből adódóan a munka szakirodalmi megalapozásánál e két nemzet vonatkozó tudományos eredményeinek minél alaposabb feltárására és beépítésére törekedtünk. A téma interdiszciplináris jellegéből adódóan ez meglehetősen nagy szakirodalmi háttért jelentett, így az egyéb szakirodalom (angol, német, francia nyelvű) beemelése átlépte volna a terjedelmi határokat.

A munkához két adattárat tartalmazó *mellékletet* csatoltunk: egyrészt a hazai fordításokról, másrészt az előadásokról. Az első adattár alapján a Metastasio-életmű hazánkban fordított illetve nem fordított darabjainak listája, arányuk, a fordítók körében elért sikerük rajzolódik ki, a második pedig a művek színpadi jelenlétét szemlélteti.

III. AZ ÉRTEKEZÉS FONTOSABB MEGÁLLAPÍTÁSAI, EREDMÉNYEI

1. A 18. század az udvari kultúra történetének utolsó fejezete, e leköszönő korszak modell értékű életműve a Pietro Metastasioé. Az utolsó udvari költők egyike ő, kinek művészetével végleg lezárul az imitáció elvére épülő petrarcai és tassói irodalmi hagyomány.

Életművének feldolgozása az általa jegyzett színpadi műfaj, a *melodrám*a értelmezésével kezdődik. Ez, a szigorú klasszicista esztétika szerint szabálytalannak tartott műfaj a szöveg és a zene két pillérére épült, s a 18. század sikerműfaja lett. Metastasio műfajreformja során a válságban lévő operai hagyományokat a tragédiai hagyománnyal újította meg. A barokkos elemeket sem nélkülöző, a rokokó társalgási szalonköltészetének könnyedségét követő művészet az érzelmek aprólékos rajzában felhasználja a karteziánus racionalizmust, tragédiaértelmezésének elemeiben kötődik a klasszicizmushoz, ugyanakkor jellemzi az idillikus érzékenység is. A stílustörténetileg az árkádikus klasszicizmushoz vagy az ún. neoklasszicizmushoz köthető életmű az itáliai irodalom, az ún. *Settecento minore* legjelentősebb fejezete, holott alkotásainak jelentős része Itálián kívül, Bécsben született, a császári udvar megrendelésére.

2. E földrajzi közelség, politikai kötöttség, Bécs olaszos kulturális hatása tette lehetővé, hogy az Itáliában tanult korabeli magyar értelmiség szűk elitjén túl, szélesebb magyarországi befogadói közeghez is eljusson a metastasiói művészet. Jóllehet, az Itáliában tanuló, jórészt Árkádia-tag világi és egyházi értelmiségiek számszerűen kevesen voltak (Faludi Ferenc, Patachich Ádám, Gánóczy, Kreskay Imre, Hannulik János), a korai Metastasio-hatás közvetítésében mégis meghatározó szerepük volt: közülük kerültek ki az első hazai fordítók.

A másik közvetítő közeg, a Bécsből érkező olasz hatás szélesebb rétegekhez jutott el, egyrészt az udvarivá váló magyar arisztokráciához, másrészt a fő- illetve középnemesi hivatalnokréteghez illetve a testőrírókhoz (Amadé László, Szilágyi Sámuel), akik mind bejáratosak voltak az udvar Metastasio-előadásaira.

3. A hazai Metastasio-recepció két szemlélet mentén vázolható fel. A vizsgált, több mint egy évszázadot felölelő időszakban Metastasio drámai műveinek átvétele mindig az előadás szándékával történt, így a szövegekhez való viszonyulást elsősorban az előadás célja, közönsége, elvárásai és a technikai lehetőségek befolyásolták.

Az első befogadói módozatot a *hazai udvari kultúra és közege* alakította ki, melyben a metastasiói művészet eredeti viszonyai között maradván megőrizte annak eredeti udvari funkcióját és jellegét: a művek kisebb változtatásokat érintő színpadi adaptáció után, *zenés előadásban és olasz nyelven* kerültek színpadra. A magyarországi ősbemutatók (1741, Pozsony) még a császári udvar importcikkei voltak, majd a születő színházi infrastruktúra megeremtette a hazai befogadás feltételeit. Elsőként koncerttermekben csendült fel egy-egy Metastasio-ária, az 1760-as évektől vándorló olasz operatársulatok műsorán érkeztek a teljes művek, majd 1765 és 1769 között Patachich Ádám püspök latin árkádikus operaszínházában határozta meg a műsor jellegét, s végül az 1770-es évektől a legjelentősebb hazai kastélyszínházban, Eszterházában is a repertoár része lett.

4. A metastasiói művészet másik szemléletű recepcióját a megrendelő udvari környezeten kívüli, az attól eltérő kulturális közegek alakították ki: elsőként az *iskolai színjátszás*, majd pedig az erre számos ponton ráépülő és módszereit folytató induló *polgári színház*. Az új befogadói közegek a melodramai műfajt két alapvető ponton módosították: egyrészt zene nélküli, *prózai drámai alapszöveggként* kezelték, másrészt nem olasz nyelven, hanem nyelvváltáson keresztül, eleinte latinul, majd pedig *magyarul* szólaltatták meg.

A zenés és prózai dramaturgia közötti transzformációt a megerősített metastasiói recitativók, a valós kommunikációra épülő párbeszédetek tették lehetővé. Zenés művek prózai dedukciója történt az antik görög tragédia és modern előadásai esetében is, s a metastasiói műfajt is a tragédiai hagyomány tette alkalmassá az esszenciális elemeket érintő változtatásra. Metastasio melodramáiban az imitáció elvére épülő esztétika alapján az antik tragédiai tematikát (hősök és uralkodók vonzalmi és kötelességei, erkölcsi tanítás, hazaszeretet, alattvalói hűség stb.) emelte be az érzelmekre építő zenés színpadra. E tartalmi jelleg alapján értelmezte a kor műveit tragédiának, holott melodramáiban a patetikus nyelv a szalonköltészet társalgási stílusával finomodott, a tragédiai tartalom a privát szféra érzelmi megrajzolásának lett csupán háttere, s mindez a befogadókban a rokokó poézis muzikalitásán és érzelmességén keresztül az érzelmi azonosulás kiváltását célozta meg. A 18. század második felének hazai, nem udvari színházi közegeinek befogadását ez egyszerűsített tragédiai tartalom, a művek világi erkölcsi témáiban rejlő didaktikai lehetőségek határozták. A poétikai réteg, az árkádikus-rokokó líra az iskoladramái recepcióban teljesen elsikkadt, s még jórészt a drámai elemekre koncentráló polgári színpad is kiküszöbölte.

5. Metastasio művészetének első hazai befogadó közege az *iskolai színjátszás* volt, elsősorban a jezsuiták, valamint a ciszterciák, a piaristák és a pálosok iskoláiban. Az itt felbukkanó számszerűen

is jelentős Metastasio-feldolgozások jelenlétét (Zambra, 1919), a tartalom prioritására koncentrált átdolgozások jellegzetességeit (Szauder, 1977) már érintették a korábbi kutatások. Megállapítható, hogy az antik mitológiából vagy történelemből táplálkozó hősi történetekben megrajzolt feudális nemesi értékeket, a szakrális uralkodó iránti feltétlen hűséget illetve a morális tanításokat tartalmazó tragédiajellegű drámák latin prózai iskoladrámái átdolgozásai a rokokó, árkádikus poézist nem érzékelve csak a témában rejlő didaktikai tanításokra koncentráltak.

Vizsgálatunk új szempontot tárt fel. Az 1750-es évekből szinte minden addig megszületett Metastasio-melodrámanak ismerjük a hazai átdolgozását, még a hősnők szerelmeire épülő művek (*Didone abbandonata*, *Olimpiade*, *Demofonte*, *Issipile*, *Zenobia*) is átkerültek az iskoladrámái korpuszba, holott iskolai színpadra alig voltak alkalmazhatók. Nem morális és didaktikai válogatás, hanem a „mindent fordítás” igénye érvényesült az 1750-es években, amikor valóságos Metastasio-kultusz alakult ki. Az 1753 után másolt jezsuita Bartakovics-kódex egyharmada Metastasio-műre vezethető vissza. E világi, erkölcsös darabok sikerének hátterében a jezsuita iskoladráma belső megújulása, a laicizálódás felé mutató modernizálás állt, melyhez ideális alapanyag volt a Metastasio-életmű. Különösen két hősi melodráma, az *Attilio Regolo* és a *La clemenza di Tito* kapott figyelmet, ezekből születtek az első magyar nyelvű átdolgozások.

6. A laicizálódás egyik legfontosabb vetülete a magyar nyelvű átültetések megszületése volt. Az 1750-től 1856-ig terjedő időszakban a Metastasio-átdolgozásokon keresztül nyomon követhető a magyar irodalmi nyelv fejlődése, a poétikai és fordítási elvek, a célnyelvről és forrásnyelvről való gondolkodás változása. A depoetizált, prózaivá tett, az áriákat, a szerelmi szálát és a női szereplőket kiiktató vagy átalakító bár tartalmilag hű latin átdolgozásokból született első magyar szövegek (Lestyán Mózes: *Attilius Regulus*, a gyulafehérvári névtelen: *Titus kegyelmessége*) a latinokhoz hasonló módon a jelenetek és a megszólalások sorrendjét pontosan követik, a dialógokat azonban korlátlan szabadsággal kibővített, a nyelvújítás előtti barokkos, nehézkes magyarságú prózában adták vissza. Az 1760-as és 1770-es években a mennyiségében kevesebb iskoladrámái Metastasio-fordítás személetében, fordítói elképzeléseiben és a megvalósítás minőségében lassú változást mutatott: az anyanyelvűség kizárólagossága, a nyelvi terjengősség fegyelmezése (Illei János *Titusnak kegyelmessége*), az eredeti poézis kezdeti recepciója, az áriák meghagyása vagy pótlása (ismeretlen: *A sinai hős*), az önálló dramaturgiai megoldások (Benyák Bernát: *Joás, Judaenak királja*) által jellemezhető fejlődési útvonalon haladt.

Az iskoladrámái és az 1770-es években induló új irodalmi gondolkodás közötti átmenet folyamatosságát a Kreskay Imre-féle Metastasio-fordítások jelentik. Metastasio-életműve tematikailag már fél évszázada kínálta a hazafias és erkölcsi darabokat, amikor Kreskaynak köszönhetően az olasz Szophoklész művészetének új tartaléka nyílt meg: Kreskay az iskoladrámái hagyomány talajáról induló és a költőiség felé tartó fordítói munkássága elsőként mutatta fel a Metastasio-művek könnyed muzikalitását, rokokó formáit, s e műveket mint az árkádiai poézis formái iskoláját láttatta.

7. Az iskoladrámái Metastasio-recepció sok elemét őrizte meg a *polgári drámai irodalom*. A színháztól független, irodalmi mozgalomként induló tragédiafordítók részben folytatták a hősi tematika prioritása alapján álló válogatást Metastasio életművéből, másrészt viszont a szentimentalizmus és a felvilágosodás előretörése új műveket válogatott be, és a régieknek is új értelmezéseket adott. Az 1790-es évtizedben három viszonyulási forma vázolható fel. A Kreskayval meginduló, ha nem is szoros, de mindenképpen pontos fordítás, mely figyel a szöveg poétikai megoldásaira is, jelentette a középutat (báró Rudnyánszky Karolina: *A' puszta sziget*, Egerváry Ignác: *Artaxerxes*, Berzeviczy Pál: *Alcides válaszüton*). A másik két módozat a két pillérű műfaj egy-egy alapelemére koncentrált: egyrészt kizárólag a szöveg lírai erejét, az árkádiai *musica* és *forma*

harmóniáját (Csokonai: *Didone abbandonata, Achille in Sciro, Galatea, Angelica, Il re pastore, Endimione*), másrészt kizárólag az eszmei mondanivalót hordozó drámai struktúrát kereste a melodramákban (Kazinczy: *Títusz' Kegyelmes Volta, Themistoclesz*).

A századközep által felfedezett Metastasio-témákhoz a századvég a metastasiói művészet teljességéből újabb rétegeket fogadott be: a zenét és a poétikai sokrétűséget, melynek áthasonítása a magyar irodalmi nyelv szókincs- és stílus gazdagítását szolgálta. E poétikai tartalékoknak volt köszönhető, hogy míg az iskoladrámai közeg Metastasio felfedezésével kortárs, modern irodalmat vett át, az 1790-es évektől az európai színpadokon leáldozóban lévő, elavult metastasiói műfajnak a francia modernség mellett továbbra is volt helye irodalmunkban, mint a forma és a tartalom iskolájának. Az 1790-es években meginduló új irodalmár szemléletű Metastasio-fordítások sora Kreskay Imrétől Döme Károly kései vállalkozásáig ívelt. A hazai megkésett és torlódott fejlődés eredményeképpen a magyar felvilágosodás időszakában az új ideológiai (racionalizmus, korai nacionalista tendenciák) és az új poétikai igényeket (rokokó, szentimentális és a klasszikus stíluselemek) is ki tudta elégíteni a metastasiói művészet.

8. A fordítói mozgalom irodalmárainak színházról való gondolkodása, elméleti elképzeléseik és a színházi emberek ellentéte hamar megmutatkozott, s a Kazinczy-féle *tragédiaprogram kudarcához* vezetett. Ez a 18. század végén nálunk lezajló folyamat tendenciáiban a 18. század elején Itáliában zajló folyamatokat idézi. Gian Vincenzo Gravina tragédiaprogramja éppoly elvi-elméleti, klasszicista esztétizáló program volt, mint Bessenyei vagy Kazinczyé. A színházban mindannyian a nemzet- és ízlésnevelés nagy lehetőségét látták, de nem számoltak a közönség igényével, annak műveltségi szintjével és a szórakozni vágyással, mely az elméletben tiszta tragédiai műfaj gyakorlati „deformálásához” vezetett. A Gravina-féle tragédiaprogram kudarca a Metastasio-féle melodráma, ahogy a magyarországi tragédiaprogram kudarca a magyar szomorújáték lett.

9. A magyar színháztörténet első két műsorrétegében megszületett *négy alapvető színjátéktípus* – a szomorújáték, érzékenyjáték, énekesjáték és vitézi játék – *mindegyikére hatott a sokrétű metastasiói melodráma*. A hősiesség tematika, a kötelesség és erkölcs szembenállása, valamint a tragédiai elemek a szomorújátékká; az idilli érzékenység és az érzelmek festése az érzékenyjátékká; a szöveg prioritására épülő zenés dramaturgia az énekesjátékká; a hősi fogadalom és a vágyak összeütközése, a hazáért vállalt áldozat, a főszereplő heroizmusa, a bibliai vagy árkádiai világ még a romantikát előlegező vitézi játékká való átalakítást is lehetővé tették. Természetesen nem kizárólagos formáló erőként jelentkezett a melodráma hatása e színjátéktípusoknál, hanem a sok helyről és eltérő időben született hatások egyik elemeként, mégis meghatározó szerepe volt az önálló magyar drámaírást előkészítő időszak drámai fejlődésében. Bár a felvilágosodás, majd pedig az eredetiség felé mozduló és az imitáció elvét elvető romantikus szemlélet meghaladta a Metastasio-művek drámai tartalmát, ezek nyelve, stílusfordulatai, szerkesztési megoldásainak számos eleme élt tovább a következő korszak alkotásaiban.

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

Tanulmányok:

A melodrÁma a XVIII. század olasz irodalmÁban, in *Italianistica Debreceniensis* VI, Debrecen, 1999, 77-93.

Az 6szt6n6s remekm6, Pietro Metastasio: Didone abbandonata, in *Italianistica Debreceniensis* VII, Debrecen, 2000, 151-175.

A császár k6lt6je. Metastasio VI. Károly bécsi udvarÁban, in *Italianistica Debreceniensis* VIII, Debrecen, 2001, 162-194.

Zeneiség és drÁmaisÁg a metastasi6i melodrÁmÁkban (A 2003-as Alfieri-konferenciÁn elhangzott el6adÁs írott vÁltozata), in *Italianistica Debreceniensis* XI, Debrecen, 2004, 156-170.

Egyéb olasz drÁma- és színhÁzt6rténnel foglalkozó k6zlemények:

Giordano Bruno vígjÁtéka Németh László kiadatlan fordításÁban, in *Italianistica Debreceniensis* I, Debrecen, 1994, 184-185.

„Igen elegÁns, nemes és szellemes vígjÁték” (Bernardo Dovizi da Bibbiena: Calandria), in *Italianistica Debreceniensis* IV, Debrecen, 1997, 57-78.